

УДК 94:008](477.51) «1920/1921»

В.О. Прудько

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НІЖИНЩИНИ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ (1919-1921 РР.)

У статті розглянуто важливі складові культурно-мистецького життя провінційного міста – театральне мистецтво (професійне та аматорське) та поширення періодики у 1919-21 рр.

Ключові слова: культура, театральне мистецтво, періодичні видання.

Культурна політика усіх урядів залежить від загальної політичної доктрини держави. Довгий час вважалося, що поворотом у політиці Російської комуністичної партії щодо України стала резолюція «Про радянську владу на Україні», ухвалена на VIII Всеросійській партконференції (листопад 1919 р.). Однак у цьому документі йшлося не про національно-державне будівництво, не про розвиток України як повноцінної держави, а лише про певну увагу до національних особливостей її культури і традицій. Більшовицька влада «дарувала» українському народу невелику частину того, що ним вже було фактично завойовано у попередні роки, зокрема, в період української державності. По суті ця резолюція націлювала партію на пристосування до нових умов, заспокоєння національних прагнень, використання національної форми для вирішення своїх завдань. В дусі резолюції й складалася офіційна позиція більшовицької влади в Україні.

Вивчення культурно-мистецьких проблем періоду Української революції залишається актуальним у наш час, оскільки без цього неможливо досягнути всю повноту втрат і здобутків перетворень 1917-1921 рр. Останнім часом спостерігається поширення регіонального підходу до вивчення історичних процесів, проте дана проблема висвітлена більше з позицій особистісного підходу. Так, у статтях Г. Самойленка приділяється увага творчій діяльності М. Заньковецької на Ніжинщині. Важливий фактичний матеріал міститься у спогадах сучасника тих подій Ф. Проценка, що значною мірою сприяє об'єктивному відтворенню тогочасного культурного життя міста й повіту. Окремі сторінки театрального життя Ніжинщини відображені в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» [2; 3; 5]. У даній науковій розвідці автор ставить за мету відтворити основні моменти з історії культурного будівництва на Ніжинщині протягом 1919-1921 рр. Головну увагу автор звертає на театральномистецьке життя повіту та видавничу справу.

Протягом трьох років революційних перетворень культурно-мистецьке життя на Ніжинщині помітно пожвавилася й розвивалося досить динамічно. Активна робота місцевих діячів культури, численних аматорів набула широкої підтримки та визнання серед насе-

лення повіту та губернії. Особливою популярністю в часи революції користувався театр. Ліквідація ідеологічних та національних обмежень, свобода у тематичному виборі постановок зробили театральну сцену місцем висловлення споконвічного прагнення українського народу до національної самобутності та самоідентифікації. Театральне мистецтво перетворилося на дієвий інструмент формування національної свідомості пересічного населення.

Саме цю обставину взяли до уваги більшовики, коли в повіті наприкінці 1920 р. остаточно встановилася радянська влада. Комуністичне керівництво чітко усвідомлювало, що саме наближені до населення культурні осередки зможуть забезпечити швидко популяризацію ідеологічних догм більшовизму. Вибір театру в якості ідеологічного інструменту був більш дієвим порівняно з іншими видами пропаганди, оскільки значна кількість населення повіту була неписьменною й друковане слово більшовицької періодики й літератури до неї не доходило. Широко розповсюджені у попередні роки силовий тиск та мітингова агітація вже не давали очікуваних результатів. Таким чином, контроль над творчістю служителів Мельпомени відкривав перед більшовиками шлях до швидкого, мирного нав'язування своєї ідеології у розбурхану революцією свідомість українського селянства та міщанства.

Щевлітку 1919 р. привідділі народної освіти було створено народний хор з 30 осіб під керівництвом Ф. Проценка, відомого місцевого діяча культури – музиканта, актора й режисера. Давши кілька концертів перед робітничою та червоноармійською аудиторією, хор із серпня 1919 р. припинив свою діяльність у зв'язку з приходом денікінців й відновив її з поверненням радянської влади у листопаді того ж року. З цього часу народний хор, вокальний ансамбль та симфонічний оркестр кіно (диригент – Б. Вержиківський) були мобілізовані для участі в різних революційних заходах у Ніжині та повіті. З кращих голосів хору було створено вокальний ансамбль, що виступав разом з хором чи окремо на мітингах і різних зборах. До складу ансамблю входили Ф. Проценка, П. Вереха, Л. Гомоляко, Н. Шкода, С. Щербакова, О. Крачковський, К. Дуброва, брати Жовтоножські.

З метою піднесення бойового духу червоноармійців у травні 1920 р. ніжинський ансамбль було направлено на станцію Бобрик у розпорядження штабу 14-ї дивізії, яка відбивала наступ поляків з Києва. В той час, коли під Бобриком лунали вибухи, на залізничній станції у штабному клубі проходив мітинг-концерт ансамблю. Виступи ніжинських артистів перед військовими частинами доповнювалися частими гастролями у межах повіту [2, 28]. Додамо, що коли до Ніжини приїжджали на гастролі професійні музичні колективи з Москви та Харкова, ніжинські слухачі

приймали їх холодно, вважаючи, що місцевий вокальний ансамбль кращий і голосами, і технікою виконання. Це свідчило, що ніжинські артисти користувалися повагою серед місцевого населення, здобутою за багато років плідної роботи [2, 27].

Попри поширення радянським керівництвом антирелігійної пропаганди, учасники ансамблю й хору продовжували виконувати твори на релігійну тематику. В той час, коли на ідеологічному фронті вже точилася запекла боротьба з «опіумом народу», М. Пилипенко, завідувач відділу народної освіти та секретар партійного осередку, практикував поїздки з хоровою групою (18-20 осіб) у межах повіту у справах агітаційного порядку. Причому в репертуарі хору були й церковні співи. Однією з таких мандрівок став концерт у с. Хібалівка, де було заспівано храмову обідню, а вже потім – революційні пісні. За цей вчинок М. Пилипенко був викликаний лінії до Чернігова, де його виключили з партії та заарештували [2, 29].

З посиленням радянської влади кардинально змінювався репертуар театральної трупи та хору. Починаючи з літнього сезону 1921 р., вони перейшли на виконання виключно ідеологічно орієнтованих творів, у яких ставилися питання соціального та класового протистояння та відповідно відбувався показовий осуд дореволюційного укладу життя, національної тематики.

Помітною подією у театральному житті Ніжина стало відновлення 25 червня 1921 р. роботи Літнього театру у парку Шевченка. У вітальній промові Озерський наголосив на великому значенні мистецтва, зокрема театру, у пропаганді ідей комунізму. Більшовицька партія намагалася перетворити мистецтво на ідеологічний інструмент, позбавити його самобутності та неповторності [4, 1921, 30 червня]. Головним ставало пропагування ідеї всезагальної рівності як основної підвалини побудови соціалістичного суспільства.

Окрім театральних постановок у приміщенні Літнього театру відбувалися музичні концерти, виконавцями на яких були як місцеві, так і ансамблі, що приїжджали на гастролі. 7 та 10 липня 1921 р. йшла опера «Травіата», у якій брали участь виключно місцеві артисти. Струнний оркестр під керівництвом Б. Вержиківського доклав чималих зусиль для її успішного музичного оформлення [4, 1921, 12 липня]. 9 серпня у Літньому театрі відбувся заключний концерт гастролей київських артистів. Безперечний талант піаніста Абрамовича, а особливо скрипаля Скомороського, настільки зачарував публіку, що під час гри у залі не лунали звичні для такого дійства викрики та зауваження [4, 1921, 14 серпня]. Надання приміщення Літнього театру для проведення подібних заходів ставало дійсним святом для справжніх шанувальників мистецтва, яке під впливом ідеологічного пресу по-

ступово втрачало свою привабливість.

Літо 1921 р. відзначилося ще однією знаковою подією. 27 липня відділ народної освіти спільно з представниками спілки робітників мистецтва (Робмису) провели ювілейну виставу з нагоди 35-ти річчя театральної діяльності Ф. Проценка. В ході проведення ювілейного заходу з вітальними промовами виступили представники від повітового партійного комітету, відділу народної освіти, Робмису, трупи, хору, оркестру, «Просвіт» Ніжинщини. Було виконано оперету «Чорноморці» на музику М. Лисенка. Безперечно, Ф. Проценко цілком заслуговував на таку увагу влади та колег, багатьом з яких ювіляр відкрив шлях у мистецьке життя [4, 1921, 31 липня].

9 вересня 1921 р. до Ніжина завітав колектив московських артистів. І хоч ціни на квитки були досить високими (8000 крб. за перший ряд), охочих відвідати концерт московських гастролерів виявилось багато. У концерті брали участь популярні на той час у Росії музичні ексцентрики-коміки Бім-Бом. Уся програма була підібрана настільки вдало, що мешканці міста могли лише пошкодувати з того приводу, що московські артисти обмежилися тільки одним виступом [4, 1921, 12 вересня].

Окрім професійних митців, серед провідників яких був Ф. Проценко, у Ніжині діяла низка аматорських гуртків, створених у робітничих організаціях та військових установах Червоної Армії. Зокрема, у військовому шпиталі № 637 існували драматична, літературна та музично-хорова секції, робота яких була досить плідною. Щотижня у шпиталі влаштовувалися вечори-спектаклі [4, 1921, 24 квітня]. 27 лютого 1921 р. був відкритий центральний робітничий клуб ім. Т. Шевченка, головним завданням якого було об'єднання усіх творчих сил, що існували у місті. Після привітань з нагоди відкриття клубу, драматичною секцією артилерійського складу було улаштовано спектакль «Повинен», а концертним ансамблем відділу народної освіти – концерт [4, 1921, 6 березня].

Таким чином, поступово йшов процес централізації управління культурно-масовою роботою, що безперечно вело до спрощення контролю за діяльністю її активістів і повністю відповідало курсу на опанування «Просвіт». Спочатку молода радянська влада змушена була рахуватися з великим авторитетом «Просвіти» серед українського народу. Але з початком 1920-х рр. радянської органи влади все більше використовували товариство як знаряддя своєї пропаганди. За новим статутом «Просвіта» мала розповсюджувати «соціалістичну за змістом» культуру, всіма засобами боротися проти старого способу життя, допомагаючи радянському будівництву. Тепер основна увага приділялася пропаганді «передових», колективних форм життя й господарювання. Українофільство ставало несумісним з новим способом життя, й

«Просвіта» фактично була ліквідована. Бурхливі процеси відродження і розвитку національної культури, що розпочалися під час революції, трагічно закінчилися у наступному десятилітті.

У населених пунктах повіту культурне життя було зосереджене на базі «Просвіт» та місцевих комсомольських організацій, за що висловилися учасники Ніжинського з'їзду працівників культури, що відбувся на початку січня 1921 р. У прийнятих на з'їзді рішеннях проголошувалося створення театральних труп та хорів ледь не в наказовому порядку. У тому випадку, коли не було можливості зробити це власними силами, слід було звертатися до повітового відділу народної освіти, який направляв на місця відповідних фахівців та інструкторів, організаторів культурного дозвілля населення [4, 1921, 11 січня].

Ідеологічного звучання надавалося практично всім театральним виставам. 8 січня 1921 р. силами «Просвіти» с. Синяків було поставлено п'єсу «Наймичка». Режисер даної постановки доклав чимало зусиль, щоби донести до глядачів ідею єдності найбіднішого селянства у протистоянні з гнобителями. Наприкінці травня 1921 р. комсомольська молодь с. Кукшин здійснила постановку вистави «Розумний і дурень», яка стала першою п'єсою, зіграною місцевою молоддю. Місцеві театральні трупи здійснювали постановки не тільки для мешканців своїх населених пунктів, а й виступали у військових частинах, що дислокувались у повіті. Так, 13 травня театральний гурток Галицького товариства «Просвіта» здійснив постановку п'єси «Невільник» для будьонівців.

Більшовицька влада створила сприятливі умови для культурного розвитку єврейської громади Ніжина. Ще 1919 р. був створений єврейський драматичний гурток під керівництвом Й. Германа, який водночас був і автором драматичних творів. Характерно, що вистави цього гуртка виконувались виключно єврейською мовою, чого раніше у місті не було. До репертуару єврейського драматичного гуртка увійшли п'єси «Два світи», «Клуб і синагога», «Біла рідних могил», «Біженці» [2, 30]. Маючи значний творчий потенціал, єврейська трупа користувалася значною популярністю в середовищі своєї громади. Така активна діяльність єврейського драматичного гуртка посприяла й створенню єврейського культурно-просвітнього товариства. У жовтні 1921 р. Ніжинським відділом народної освіти було затверджено його статут, відповідно до якого головним завданням товариства стало поширення серед єврейських працюючих мас знань з єврейської літератури, історії і т. ін. Проте, й у прихильному ставленні радянських органів до євреїв-пролетарів, знову простежувався централізаторський підхід, який забезпечував постійний контроль за розвитком культурної самобутності, що цілком відповідало

ідеологічним догмам більшовиків.

Отже, за роки революції театральне мистецтво перетворилося з елітарного виду мистецтва на масовий, що, безперечно, вплинуло на його якісний рівень. Під прикриттям офіційно проголошеного толерантного ставлення до національно-культурних потреб місцевого населення фактично допускалася лише національна форма комуністичної пропаганди.

Політика більшовицької влади у галузі культури була розрахована на швидке охоплення якомога ширшої аудиторії. Широкомасштабне розгортання заходів по ліквідації неписьменності та пропаганді ідей соціалізму супроводжувалося якісно новим підходом до видавничої справи. Радянське керівництво надавало великої уваги поширенню загальнодержавної періодики та налагодженню роботи місцевих видавництв. У Ніжині було започатковано ряд місцевих друкованих органів – «Ніжинський боротьбист», «Продовольча справа», «Селянська газета УКРОСТА», «Червоне слово». Відносно високим рівнем інформативності відзначилися два останні видання, які являлися друкованими органами Ніжинського повітового відділу УКРОСТА (українського відділу Російського телеграфного агентства) та Ніжинського повітового виконкому. Структура даних видань була схожою і складалася з рубрик, присвячених огляду загальнодержавних, військових та місцевих подій. Нові видання, у порівнянні з пресою попередніх років, більше нагадували агітаційну літературу, на сторінках якої йшлося, в основному, про зміцнення радянської влади та роль у цих процесах комуністичної партії, силу та міць Червоної Армії тощо. Таким чином, друковане слово було перетворено на могутній ідеологічний інструмент радянської пропаганди.

Мешканці Ніжинщини мали доступ не лише до місцевої преси. У травні 1920 р. у межах повіту розповсюджувалося 27 місцевих та загальнодержавних видань, з яких мешканцями тільки за травень було замовлено 5 731 примірник. Найбільшу кількість періодики передплатили у Монастирищанській волості – 575. До найбільш затребуваних видань увійшли «Біднота», «Ніжинські відомості», «Селянська біднота», «Московские ведомости» [1, арк. 11 об.-12]. У червні 1921 р. кількість періодичних видань скоротилася до 19, проте число замовлених протягом місяця примірників зросло до 16 825. Найбільшою популярністю користувалася «Біднота», за нею йшли газети «Комуніст», «Ніжинські відомості», «Червоне слово», «Українська біднота» [1, арк. 20]. Протягом липня 1921 р. у межах повіту було поширено 18 494 примірники періодичних видань.

Таким чином, протягом короткого часу радянській владі вдалося охопити своїми періодичними виданнями значну кількість мешканців повіту. Головним

завданням, що покладалось на радянську пресу, стало ідеологічне виховання населення. Але й стрімке чисельне зростання нових видань не задовольняло потреби у них. Протягом тривалого часу у межах повіту відчувалась нестача друкованого слова, про що свідчили повідомлення від комітетів незаможних селян, які постійно говорили про «народну темряву» як одну з головних перешкод у своїй діяльності і пов'язували її саме з браком потрібної літератури.

Повітовий відділ Всеукраїнського видавництва був створений у Ніжині 16 лютого 1920 р. Його діяльність постійно гальмувалася відсутністю належних керівних кадрів. Протягом першого року існування керівництво мінялося вісім разів. Часто єдиним свідченням роботи завідувача відділу ставали акти прийому-передачі справ своїм наступникам. Саме такі відомості залишив по собі перший завідувач Каплан, який обіймав цю посаду з 16 лютого по 30 березня 1920 р. Найбільш активною була діяльність Беззвесного (22 липня – 2 вересня 1920 р.), за якого було налагоджено діяльність волосних агентств, почалось відновлення роботи місцевих друкарень. Проте, невдовзі Беззвесний, як здібний організатор, був переведений на роботу до губернської Ради народних комісарів [1, арк. 52-52 об.].

Певне уявлення про стан видавничої справи на Ніжинщині надає доповідь завідувача видавничого відділу, наданої повітовому ревкому 30 січня 1921 р.: «Говорити про умови, за яких відбулася націоналізація друкарень – зайве. Достатньо сказати, що частина робітників, маючи перед собою факти минулорічної націоналізації, що супроводжувалася масою зловживань, була налаштована вороже. Невідкладної роботи було настільки багато, що для її виконання потрібно було напружити максимум зусиль усіх місцевих друкарень протягом місяця. Це в свою чергу призвело до того, що адміністрація видавництв під страхом репресій часто залишала незавершеною одну роботу і бралася за іншу» [1, арк. 53]. Скрутне становище ускладнювалося відсутністю необхідних матеріалів. І все ж протягом короткого часу ніжинські друкарні виконали значну кількість замовлень, у першу чергу військових, видали 25 номерів «Ніжинських відомостей». Радянські установи було частково забезпечено необхідними книгами та бланками, яких було віддруковано близько 350 різних форм.

Тривалий час значним недоліком у роботі місцевих друкарень було кадрове забезпечення, оскільки з 50 працівників тільки третина мала необхідну кваліфікацію. За таких обставин керівництвом видавничого відділу було здійснено кілька спроб залучити до роботи у Ніжині спеціалістів із Києва, проте ці зусилля були марними. На заводі стояла низька заробітна платня, коли робітники, працюючи навіть понаднормово, не могли прогодувати свої сім'ї. Працівники ніжинських друкарень перебува-

ли у такому ж скрутному становищі, як і на інших підприємствах, підпорядкованих повітовій Раді народного господарства [1, арк. 54 об.].

Таким чином, становлення і зміцнення радянської влади у Ніжинському повіті супроводжувалося ідеологічною перебудовою усіх галузей культурного життя у відповідності до завдань соціалістичного будівництва. Упроваджувана в цей час радянською владою культурна політика була обставлена толерантними гаслами щодо потреб місцевого населення, але фактично вона була спрямована на нівелювання національно-культурного життя за вузько класовими принципами, що мало вирішальне значення для майбутнього.

В ході зміцнення радянської влади відбувався поступовий процес одержавлення більшості національно-культурних організацій, які у свій час доклали чимало зусиль для піднесення культурного рівня населення та його національної свідомості. Відповідно, змінювалася й ідеологічна спрямованість культурно-мистецького життя у повіті. З переходом до мирного будівництва набула поширення ліквідація одержавлених мистецьких осередків. За таких обставин було скорочено, а з часом і ліквідовано ніжинську театральну трупу, хор і оркестр, що безперечно мало негативний вплив на рівень культурного дозвілля населення повіту.

Посилання

1. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області, ф. Р-5835, оп. 1, спр. 140, 66 арк.
2. Проценко Ф.Д. Мистецькі спомини. Документальне видання / Ред. М. Шкурко та ін. – Ніжин.: Ніжинська міська друкарня Чернігівського облполіграфвидаву, 1993. – 52 с.
3. Самойленко Г.В. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина: перші театральні трупи в Ніжині. Видатні діячі культури Ніжина кінця XIX – початку XX ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 5. – С. 3-57.
4. Червоне слово. – Ніжин. – 1921.
5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За ред. А.В. Кудрицького]. – К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

Прудко В.А. Культурная жизнь Нежинщины в период утврждения советской власти (1919-1921 гг.)

В статье рассматриваются важные составляющие культурной жизни провинциального города – театральное искусство (профессиональное и любительское) и распространение периодических изданий в 1919-21 гг.

Ключевые слова: культура, театральное искусство, периодическая пресса.

Prudko V.O. Cultural life of Nizhyn district during the strengthening of the Soviet power (1919-1921)

The article is devoted to the main lines of cultural life of provincial town – theatre and the press in 1919-21.

Key words: culture, the theater, the press.

25.02.2013 р.